

Bernat Etxeparen bizitza-garaiaz albiste gehiago eta Linguae Vasconum Primitiae (1545)-ren berrirakurketa

PATRI URQUIZU

UNED

purkizu@euskalnet.net

Recibido: Marzo de 2012. Aceptado: junio de 2012

Resumen: En este artículo se presenta el documento inédito hallado por el profesor Patricio Urquizu entre los pergaminos del Archivo de la Colegiata de Orreaga-Roncesvalles, en que el obispo de Bayona Bertrand de Lehet nombra el 11 de enero de 1511 a Bernat Etxepare sacerdote de San-Miguel el Viejo (Eiheralarre) y de Zaro, parroquias cercanas a San Juan de Pie del Puerto (Baja Navarra), donde más tarde fue nombrado Vicario General. Así también se estudia el renacimiento bordelés. En éste participaron los humanistas vascos nativos de Sara, Juan de Ibarrola (+ Burdeos 1537) y Bernardo de Lehet (+ Burdeos 1562), que mantuvieron relaciones y correspondencia con humanistas como Andreas Goveanus, Robert Bréton «Britannus» profesor del Collège de Guyenne, donde estudió Montaigne, Jean de Boyssoné autor de cartas y poemas en latín, francés y occitano y Eustorg de Beaulieu, de la escuela marotiana, introductor del músico Clement Janequin en el círculo de Lehet. Contexto en el que se inserta la primera obra impresa en euskara.

Palabras Clave: Humanismo. Renacimiento Vasco. Rober Bréton, Jean de Boyssoné, Eustorg de Beaulieu, Jean Ibarrola, Bernard Lehet, Bernat Etxepare.

Laburpena: Patri Urkizuk Orreagako kolegio-elizako pergaminoen artean aurkitu dokumentua aurkezten du artikuluak. Agiri argitaragabe horretan, 1511ko urtarrilaren 11an Bertrand de Lehet Baionako apezpikuak, Bernat Etxepare Behe Nafarroako Donibane Garazitik gertuko Eiheralarre eta Zaroko herrietako apezaz izendatu zuen, eta jakina den bezala Garazin Bikario Nagusi izatera iritsiko zen. Era berean ere Bordeleko Pizkundea eta haren parte hartzaileak ikertzen ditu, hala nola, Juan de Ibarrola (+ Bordele 1537) eta Bernardo de Lehet (+ Bordele 1562) saratarrak. Azken hauek, Montaigneren ikastetxea izan zen Collège de Guyenneko Robert Bréton «Britannus» irakaslearekin eta okzitanoz, frantsesez eta latinez, eskutitz eta olerkiak idazten ziotuen Jean de Boyssoné-rekin harremanak izan zutuzten. Leheten taldean zirkulukoak izan ziren ere Clement Janequin eta Eustrog de Beaulieu musikariak, azken hau Marot- en eskolako poeta ere. Horixe dugu *Linguae Vasconum*

Primitiae (Bordele 1545) euskaraz inprimaturiko lehenbiziko idazlanaren testuingurua.

Gako hitzak: Humanismoa. Euskal Errenazimendua. Rober Bréton, Jean de Boyssoné, Eustorg de Beaulieu, Jean Ibarrola, Bernard Lehet, Bernat Etxepare.

1. SARRERA OROKORRA

Europako mendebaldean XV. eta XVI. mendean sorturiko kultur mugimendu zabalari eta ideia humanisten zabalkundeari deitzen ohi zaio Errenazimendua. Italia dute kontsideratzen historialariek humanismoaren sehaska, zeina ematen den bereziki XIV. mendetik aitzina. Estatu italikoak hiri handien (Firenze, Milano, Venecia...) merkatal eta industria aberastasunen inguruan zeuden eratuak eta hauen kulturaren ondorio dira bertan gertatutako loratze artistikoak. Burgesia noblezia militarren lekua hartzen joanen da baratxe eta boterea bereganatzen, bizimodu berri bat moldatuz, indibidualismoari eta izpiritu kritikoari leku emanez, ondare klasikoa berreskuratuz, nondik datorkion izena, eta herri hizkuntzetan liburuak moldiztegituz.

Dante Alighieri (Firenze, c. 1265 – Rávena, 1321) izanen da lehenetarikoa arduratzen herriaren hizkuntzaz. Beste lanen artean *De volgari eloquentia* idatzi zuen latinez 1304. urte inguruan hizkuntza arruntez, hauen eboluzioaz eta kontratuetan erabili beharraz parte hartzaileek ezagutu ahal zituzaten sinatzen zutena. Bere gaztetako eta amodiozko poemak *Vita nuova* izenpean jaso zituen, eta garaiko kulturaren sintesia *Divina Comedia*-n italieraz eman zuen, obra hau kontsideratua izan delarik Italiako Literatura eta Unibertsaleko maisu-liburua bezala.

Francesco Petrarka (Arezzo, 1304 – Padua, 1374) dugu humanisten paradigma. Hauek hirietan heziketa metodo berria irakasten duten irakasleak dira, zeina testu nagusien analisisan datzan. Irakaskintza hau imitazio sortzailearen medioz ederra errepikatzen eta lortzen ahalegintzen da. Obra anitz idatzi zuen bai latinez, bai italieraz, bai hitz lauz eta bai bertsoetan. Hauen artean ditugu: *Canzoniere*, Laurari eskaini poema bilduma, petrarkismo poesia mota zabalduko duena Europan zehar, *De viris illustribus*, antzinako gizon eredugarrien bizitzak, *De remediis utriusque fortunae* (1366) elkarrizketa moralak, eta beste.

Lorenzo Valla (Erroma, 1407-Napoli, 1457) izanen da lehena latinaren eboluzioa aztertzen eta kritika filologikoaren oinarriak ezartzen, frogatuz, adibidez, *De falso credita et ementita Constantini donatione* lanean Constantinoren emaitza aipatzen duen testua, ezin zitekeela honen garaian idatzia izan, eta Erdi Aroan sorturiko testu faltsu bat zela, aitasainduen botere denboralarik oinarri juridikoa ematearren.

Marsilio Ficino (Figline, 1433-Firenze, 1499) da beste humanista Platonen *Oturuntza* komentatzerakoan amodiozko poesiagintzan eragin handia izanen duena. Platon urratsez-urrats gorputz ederrenganako amodiotik arima ederren-

ganakora igarotzen da eta edertasunaren ideia bera Jainkoarenarekin bat egingo da.

Italian bezala, Frantzia eta Espainian ugari izan ziren Amodioaz Elkarrizketak, zeinetan Ficinoren pentsaera arrunta den bilakatzen. Neoplatonismo florentinoak, beraz, Errenazimenduko joera ezberdinak elikatuko ditu, zeinak baitoaz Lefevre d Etaples-en ebangelismo mistikotik Jean Calvin-ek sakramentuez ematen duen interpretazio sinbolikoraino (Weber 1971:375-425).

Inprentaren sorrerak Alemanian eta zehazki Magunziako hirian Gutenberg-en eskutik 1450. urte inguruan ideien mundua erabat aldatuko du, eskuzkribuetarik liburuaren arlora iraganen baita, pentsamenduaren zabalkundearen pausu handi bat emanez. Jakina da Espainian jada 1470rako bazela moldiztegi bat Sevillan alemaniar inpresoreek ekarrita eta berehala hedatu zirela Barcelona, Segovia, Salamanca, Valencia, Zaragoza eta garaiko beste hiri garrantzitsuenetan, 1490. urte inguruan Iruñean kokatu zelarik Arnao Guillén de Brocar editorea.

XVI. mendera iristen garenerako liburuaren historiagile batzuen arabera hogeit mila liburu zabalduak ziren European. *Incunables* deitu liburu hauetarik % 77 inguru latinez idatziak dira, gero datoz %7 italierazkoak, % 5 edo 6 alemanezkoak, % 4 edo 5 frantsesekoak, % 1 baino gehixeago flamenderazkoak, eta beste hizkuntzetakoak aski gutxiago. Eta gaiak kontutan hartuz geroz esan behar da % 45 osatzen zutela erlijiozko testuek, ondoren zetozelarik % 30 inguru literaturakoak, gaiak klasikoak, erdi arokoak edo modernoak izan zitezkeelarik, eskubidez egin liburuak % 10etik pasatzen ziren, eta zientzia alorrekoak beste %10 batera iristen ziren. (FEBVRE & MARTIN 1971)

Inprimeria, Erreformaren zabalkundearen eginkizun handia jokatu zuenak, funtsezkoa izanen da ere hizkuntzen ortografia, morfologia eta sintaxiaren finkatze bidean. Adibidez, Antonio de Nebrija (Lebrija, 1441 - Alcalá de Henares, 1522) humanistak idatzitako *Grammatica Castellana*-k (1492) eragin berezia izanen du gaztelaniaren hedakuntzan, eta honetaz baliatuz Aragoeko inprimatzaileek ordurarte ziren obretan ageri ziren lokalismoak baztertu zituzten. Finkatze ortografikoan ere parte handia ukan zuen Alemanian, bere aldetik Luteroren hizkuntzak, eta honen Bibliak gramatikagileei balio izan zien beren obretarako, aleman literarioa kodifikatzea lortuz XVI. mende bukaeran.

Eta Frantzia gramatikariak ere ugari izanen dira, estiloaz eta hizkuntzaz idatzi zuten humanistak ez direlarik faltako. Ezagunena Du Bellay izango da, bere *Défense et Illustration de la langue française* idaztiarekin (1549) Pléiade deitu mugimenduko buru, bertan latinaren aurrean frantsesaren alde agertzen zelarik. Dena den, Arroxela erori eta gero, italianoek, flamendarrek, alemanek eta frantsesek Louis XIII.aren ohoretan latinezko laudorioak idatzi eta argitaratuko dituzte, Malherbe delarik salbuespen.

Alemaniko humanismoak, bere aldetik, polliki-polliki Luteroren erreformarako bidea ideki zuen. Irakasle italiarrak Europako hiri nagusitara zabaldu ziren eta latinezko poesiaren graziak eta imitatzeko moldea, artea eta antzea irakatsiko dute. Erasmo, 1495ean Teologia ikasle zena Frantzia izanen da entzuleen artean. Horrela Bizantziotik zetorren Georges Hermonyme Esparta-koak grekera irakatsiko die besteen artean Guillaume Budé-ri, Desiderio Eras-

mori eta Jacques Lefèvre Etaples-ekoari. Azken hau (\pm Nerac 1537) San Pabloren Gutunak ikertzen saiatu zen, Ebangelioak itzultzen (1522) eta Frantzian Jean Calvin aitzin erreformatzaile buruetarik izanen da.

Desiderio Erasmo (Erroterdam, 1469- Basilea, 1536) holandesak jada 1500. urterako argitaratua zuen *Adagia* izendatu zuen liburua, greziar eta latindar aurreengandik jasotako erretrauekin eta egiten dituen komentarioekin Grezia eta Erromako eguneroko bizitzaz burutua. Garai hartan herrialde hauen kulturez jabetzeko libururik egokienetakotzat jo zitekeen. Lehen edizioak 800 bat erretrau komentatzen bazituen edizio berrietan kopurua haunditzen joan zen eta azkenerrako bazituen 3400 bildu eta iruzkinduak. Bestalde, *Enchiridion Militiis Christiani* liburuan (1504) erlijio intimoago baten alde ageri zaigu, bilutsagoa eta pueroago zitekeena, sainduei eskainitako zeremoniarik gabe, sakramenduei ematen zitzaien garrantzia ttipituz eta ebangelioko moralarena handituz. *Monachatus non est pietas*, formula bortitzak, alegia, fraidetza ez da pietatea, ospetsu bilakatu bide zen. Ebangelioetan aipatzen zen amodioak boteretsuen urguiluaren kontra egitea suposatzen zuen, zapalketa ororen eta gerraren kondentatzea. Kristautasunaren morala gizartean hedatzeko heziketa dela mediorik garrantzikoena uste du Erasmo. Pertsonen heziketa, baina baita ere eta batipat printzearena. Hau dela eta idatziko du *Institutio Principis Christiani* (1516), gero Karlos V izanen zenarentzat. Urte honetan ere argitaratu zuen Basilean sei eskuzkribu konparatuz *Novum Testamentum*, edo Testamentu Berria grekeraz eta latinez.

Martin Lutero (Eisleben, 1483-1546) fraide agustindarra, gizonaren salbazioarekin kezkatuta, izanen da erreforma deitua izan denaren burua. Liburutto batzuek idatzi zituen 1520an Elizak diru ordezt ematen zituen Bulen eta Indultjentzien kontra. Eta Erasmoren Testamentu Berria sei urte beranduago alemanera itzuli zuen eta honen bertsio alemanetik ingelesera pasatu zuen William Tyndale-k (1526). Biblia osoa plazaratu zuen 1534ean, Luteroen ikuspundua eta hizkuntza eredu bilakatu zen Alemania osoan eta bertako hizkeren batasuna abiatu zuen. Halako arrakastarekin gainera, ezen mende laurden batean (1522-46) bere Biblia itzulpenen 430 edizio ezberdin moldiztegitatu ziren.

Halaber, Lutero Erasmoren bersioarekiko adierazi zuen miresmenak itzulpen ugari sorrarazi zituen Europako herrialdeetako hizkuntzetara. Aipatu liburuttoak, bai latinez eta bai erromantzez idatziak zirenak Espainian Pasaiako eta Bilboko portutik sartu ziren, eta 1521eko apirilaren 7an, hots, urte bat aitasaindu bilakatu aitzin, Gaztelako Inkisidore Jeneralak, Adriano Utretch-koak, denak errearazi zituen, eta era berean Ayala Lizentziatuak, Nafarroako Inkisidoreak 1523an agindu bat jaso zuen, non esaten zitzaien Gipuzkoara joan zedin informatzera aurki zitezkeen liburu luteranoez eta hauen jabeaz.

Eliza katolikoa ez zegoen prest erantzunik gabe uztera erreformisten kritikak eta asaldamenduak, eta honela Berquin, Erasmo eta Luteroen itzultzailea, hasieran Frantzisko Iaren babesa eduki zuen arren eta jarraian izan balu, Lutero frantsesa zitekeena Théodore Bezaren hitzetan, Parlamentuak errearazi egin zuen Place Grève-n 1529an, Frantziako lehen martir protestantean bilakatu zelararik. Halaber erreformaren alde agertu ziren artesau, liburu saltzaile xume eta jende apal anitz sutara bidalia izan zen.

Jean Calvin (Noyon, 1509 – Genève, 1564) frantsesak batu egin zituen Kristoren dotrina Erasmoren arabera Luteroren fedezko salbamenduko dotrina-rekin. Bere garaian frantses protestantismoan bi joera zeuden. Bat Gérard Roussel-ek zuzendua eta Margaritaren Nérac-eko gortean gailen zena, bilatzen zuena erdibide bat meza katolikoa eta luteranoaren artean. Eta bestea, Guillaume Faurel-ek animatua, eta Zurich-eko erreformatzaile zen Zuinglioren eraginpean zegoena, zeina sakramentuak kentzearen alde, eta liturgia, Eliza Katolikoa eta Aitasainduaren kontra zegoen. Joera honek, antza, liluratu zuen Calvin, eta idazki bortitz batzuk plazaratuz lehenik Alsatzian, gero Italian eta azkenik Ginebran errefuxiatu zen, bertan argitaratuz bere liburu gehienak.

Gérard Roussel (Vaquerie, 1500 – Olorue, 1550), dominikoa eta Margarita Nafarroako erreginaren aitorlea, honek izendatuta 1536az geroz Olorueko apezpiku izan zen, Calvin-en iritziaren kontra. Behin, 1549an Mauleko elizan predikatzen ari zela Induljentzietz eta sainduez, Pierre de Maytiek, geroago Olorueko apezpiku izanzen zen Arnaud de Maytieren aitak, haizkora batez pulpitoa hautsi zuen eta erorketaren ondorioz hil zen.

1548an erret-agiri batek debekatu egin zuen Genève inprimaturiko liburuak oro, berdin zion zein, sar zitezen Frantzian eta ondorioz sarrera klandestinoki egiten zen *kolporterrak* medio, hots, feriaz-feria eta hiriz-hiri zebiltzan liburu saltzaile errarien, kolportarien bitartez.

Calvin-en dotrinak bereizi egiten ditu Ebangelioan oinarrituriko portaera eta iraultza politikoarena. Kotsideratzen du boteretsuak bere lekuan ezarriak izan direla Jainkoaren borondatez eta obedientzia zor zaiela, erlijioak kontzientziak agintzen duenaren aurka doanean ezik. Amore ematen zuten izpirituak sortuko ditu kalbinismoak eta hain modu berekikoan non Calvin-ek Miguel Servet atxilotuarazi egin zuen eta prozesu baten ondoren sutara kondenatuko 1553ko urriaren 28an.

Ginebrako «errepublika teokratikoa» bilakatu zen eliza erreformatuko apai-zentzat eskolatze eta teologia berria ikasteko hiria, eta bertan izan ziren Euskal Herrietako zenbait apaiz, hala nola, Jean Decheberry, Donibane Lohizuneko, *le petit basque* euskaldun tipia deitua (8-V-1559), Xohütako Sanz de Tartas (21-VIII-1559), Bertrand de Sainte Engrace (1559), Jean di Barsone Sarakoa (8-XI-1583), eta Henri Sponde mauletarra (1584-1585) besteen artean.

Antoine de Bourbon (1518-1562) eta honen emazte Joana Albretekoa (1518-1572), Angouleme-ko Margaritaren alaba, 1560an protestantismora konbertitu ziren. Joanak Calvin-i bere lurraldeetan ebanjelio berria zabaltzeko predikatzailerak eskatuko dizkio, eta 1571.ean urtean Arroxelako Sinodoan parte hartzen du, eta bertan, Calvin-en *Confesioea* aintzakotzat hartzen, Lurraldea, idolatria, superstizioa eta kulto faltsu guztietarik aske utzi nahi baitzuen, Ebangelio Sainduaren kontrakoak zirenez. Urte honetan itzuli ziren Calvin-en zenbait liburu ttipi eta Testamentu Berria euskarara (Salaberri, 2012).

Halere protestantismoak ez zuen Lapurdin jarraitzaile anitz eduki, eta Felipe II-ak, Espainako erregeak 1565eko Pio V.aren bula baten bitartez eta protestantismoaren aitzakiaz lortu zituen Baionako apezpikuaren menpe ziren Nafarroako Bortz Hirietako lurraldeak eta Gipuzkoako zatiak bereganatzea.

2. NAFARROAKO ERRESUMA ERRENAZIMENDU GARAIAN

Boterea eta lurren ondasunak lortzeko gatazkak etengabeak ohi ziren eta ez ziren sekulan amaitzen. Halaxe, XV. menderdian (1442-1461) beamontesen eta agramontesen arteko borrokak eman ziren. Lehenak, beamontesak alegia, Bianako Karlos IVaren aldekoak ziren eta Luis de Beaumontek zuzentzen zituen. Hau Leringo kondea zen eta Nafarroako Doña Juana, Karlos IIIa Noblearen alaba bastartarekin ezkonduko zegoen. Madrident hil zen 1464ean, Nafarroako Errege zenaren Juan IIaren kronikan traidore eta errebeldeatzat salatua izan zelarik Don Enrikeren basallo egin zelako. Eta bestaldetik, agramontesak ageri dira, Espainiako erregearen aldekoak, Azkoiengo Pedroren agintepean borrokatu zutenak. Azkenean Nafarroako erresuma Evreux-tarren etxetik Albret-arrengana pasatu zen, Katalina Foix-ekoa Jean Albretekoarekin (1483-1530) ezkondu zenean.

George Desdevises du Désert irakasleak badu bere tesian (DESDEVISES DU DÉZERT 1889: 452-455) kapitulu bat Don Karlos, Vianako printzearen bibliotekaz mintzo dena, bera, besteak beste, artezale, historiagile eta poeta ere izan baitzen (eta Ausias March-en adiskide handia), bertako 101 liburuen zerrenda emanez, eta non liburu gehienak (52) latinez izan arren badiren beste zenbait grekeraz, frantsesez, italiaraz, gaztelaniaz eta katalanez. Egile greko-latinoez aparte badira ere bertan italiako errenazimenduaren ordezkariak, hala nola, Dante, Leonardo d Arezzo eta Petrarka.

Euskal Herrietan inprimategia, esan bezala, Iruñean 1492an hasten da Arnao Guillén de Brocar-en eskutik. Honen lehen edizioa latinez idatzitako *Manuale...* batzuek dira¹, zeinari jarraitzen dioten E. Masparrauten *Regulae*-ak, J. de Kethan-en *Epílogo en medicina y cirugía* (1495)..., eta 1500ean Guido de Colonna-ren *Crónica Troyana* delakoak Pero Lopez de Ayalak eginiko itzulpenez. Hogeita bederazi lan ezberdin plazaratu zituen Brocar inpresoreak, baina gerrek, antza denez, urrunarazi zuten Brocar Logroño aldera, eta ez zen beste inprimagilerik izan Nafarroan Miguel de Eguia 1546an Lizarran kokatu zen arte.

Ez da Iruñean, dirudenez euskal libururik argitaratuko XVI. mende osoan, eta soilik euskaraz eta erdarazko Sancho de Elsoaren *Doctrina Christiana...* 1561ean, galdua dena, eta antza Esteban Garibay mondragoetarrak bildutako *Re-*

¹ Hona XV. mendeko inkunabileen zerrenda: *Manuale secundum consuetudinem ecclesie Pampilonensis* (1490), ondoren E. de Masparrautaren *Regulae* (1492) batzuek doaz, J. de Kethan-en *Epílogo en medicina y cirugía* (1495), *Commentum seu Scriptum super libros politicorum Aristotelis* (1496), *Commentum seu Scriptum super libros economice* (1496), P. de Castrovol-en *Formalitates breves* (ca. 1496), San Buenaventuraren *Dieta Salutis* (1497). 1499ko urtea izango da produktiorik handiena duena: N. de Blony-ren *Tractatus sacerdotalis de Sacramentis de que dignis officiis*, G. de Peraltaren *Enseñamiento de religiosos* eta A. de Fuentedueñaren *Título virginal de nuestra señora en romance*. P. de Castrovol-en *Tractatus vel si maus expositio in symbolum quicumque vult*, A. Hispanus-en *Confessionale, Interrogationes confessorum* eta *Tractatus qui stella clericorum inscribitur* hala nola *Breviarum secundum consuetudinem ecclesie et diocesis Pampilonensis renovatum in regulis*. Azken inkunabile ezagunak B. Magnoren *Institutiones de moribus* (ca. 1500), *Missale Pampilonense* (ca. 1500), eta G. de Columnaren *La Crónica Troyana* (ca. 1500) ditugu. Hauda, gehienak latinez idatziak eta erlijioa gai dutenak.

franes y Sentencias... 1596an, hots, bi testu elebidun moldiztegiratuko dira. Bat, esan bezala, galdua, eta bestea, ale osatu gabean aurkitua Van Eys-ek Darmstadt-eko liburutegian.

Frantziako errege zen François Lehenak *Ordonnance de Villers-Cotterêts* delako agindua sinatzen du 1539an, jarraiki aurreko zenbait erregeren joerari, aginduetan azpimarratzen delarik legeen, eskubidearen agirien hizkuntza zein behar duen izan aurrerantzean, hau da, *en langage maternel françois*, frantsesa izango dela².

Urte berean bestalde Juan de Rena (Venecia,-Toledo 1539), erretore, proto-notario, canonigo, bikario, bula saltzaile eta fondo biltzaile Nafarroako gerlaren gastuak ordaintzearen, bere nagusien, –Fernando Katolikoa eta Karlos Kinto–, zerbitzari zintzo, Iruñeako apezpikua hil zenean, katedraleko kanonikoek eskatu zioten Karlos Kinto enperadoreari memorial batean beraien arteko bat hauta zezan hutsik gelditu kargurako, beste arrazoien artean, *saben la lengua vascongada*, hots, euskara bazekitelako, eta horrela bertakoa izanik aukeratua obeditua izanen zela zuzenago eta errazago, zeren eta herrialdeak beste nazioen artean maite zuen bereziki bere natura eta hizkuntza (JIMENO JURIO 1997). Ez zuten izan, ordea, batere arrakastarik kanonigoek, memoriala itzuli egin zitzaizkien, eta Isabel Katolikoa deituari Nebrijak esandako hura Gramatikaren aitzin-solasean, *porque siempre la lengua fue compañera del imperio*, erromatarrei buruz bazegokion ere, oraingoan Gaztelari zegokiolarik, betetzen ari zen eta gaztelania derrigorrez botere kargutan inposatzen joan zen.

Eta bide honetatik era berean XVI. mende bukaera Iruñeako *Constituciones synodales* deituetan (1584) agintzen eta debekatzen da eskribauek edo eliza notariak edo notari laikoek, elizako auzietan konprenitzen ez duten hizkuntzan edo latinez fede ez lekukotzarik ematea, hiru dukaten eta sei hilabetez ofizioaren uztearen zigorpean.

Halaber Erret-Kontseiluko Ordenantzetan (1594), agintzen da erromantzea ez dakitenean lekukotzak fidelki eta propietatez gaztelaniatuak eman daitezen, eta *poniendo las mismas palabras formales que dixeran los bascongados en bascuence*, hots, euskaldunen hitz beraz jasoz deusik erantsi gabe. Arau hauek direla eta kontserbatu izan dira Iruñeako Eliz-barrutiko artxiboetan, hauzietako paperen artean garaiaren ohiko izanen ziren poesia satirikoaren mostrak, eta zenbait familia gutun euskaraz.

Flandesetik Plantin-en moldiztegian inprimaturiko hainbat eta hainbat liburu iristen ziren Bilbaora, non 1577an Matías Mares-ek kokatu zuen bere inprimategia, baina Pedro Cole de Ibarrek 1596an plazaratuko du soilik beste *Doc-*

² Art. 111.- *De prononcer et expedier tous actes en langaige françoys Et pour ce que telles choses sont souventes foyz aduenues sur l'intelligence des motz latins contenuz es dictz arretz. Nous voulons que dorenavant tous arretz ensemble toutes aultres procedures, soient de nous cours souveraines ou aultres subalternes et inferieures, soient de registres, enquestes, contractz, comissions, sentences, testamens et aultres quelzconques actes et exploictz de justice ou qui en dependent, soient prononcez, enregistrez et delivrez aux parties en langage maternel francoys et non aultrement.*

trina...-txo bat euskaraz eta gaztelaniaz. Hau Juan Pérez de Betolaza doktoreak itzuli zuen 1558an Franzisko del Ganto delako batek Medina del Campon argitaratu Dotrinatik. Benetan uzta txit urria kontutan harturik zenbat eta zenbat eskribau eta letra-gizon zen etorki euskaldunekoa, konparatuz beroiek gaztelaniaz edo latinez argitaratutakoekin.

Donostian ez da izan inprentarik XVII. mendea aurreratu arte eta Baionan, Lapurdiko hiriburuan, halaber ez zen 1642 arte kokatu, eta, beraz, ez da harritzekoa Ipar Euskal Herriko idazleek euskaraz moldiztegitatu behar izan zutenean XVI. mendean beren liburuak Bordelera 1545ean edo eta Arroxelara 1571ean joan izana.

3. BERNAT ETXEPARE (SARASKETA, BEHE-NAFARROA, C. 1486-1559 ?)

Euskaraz plazaratu lehen liburua, jakina den bezala, Beñat Etxepare apaizak idatzi zuen eta Bordelen moldiztegitatu François Morpain inprimatzaileak 1545ean. *Erregeren advocatu videzco eta nobleari virthute eta hon guciez complituyari bere iaun eta iabe Bernard Leheteri Bernard echeparecoac*eskainia da ale bakarrean kontserbatu zaigun liburutto hau. Beraz, badaiteke esan ohi den bezala Lehetek ordaindua izatea edizioa.

Dakigunez Bernard Lehet (Sara - Bordele 1562) Sarako Lehetetarren leinurukoa zen Akitaniako Tolosan ikasia (1514), 1516an *Lecteur* (irakasle) izan zela bertako Unibertsitatean, erregeren abokatu Guyenne-n (1524-29), eta erregeren abokatu jenerala Bordeleko Parlamentuan (1529-60). Antonie de Guillochekin esposatua, Bordelen bertan azken hatsa eman zuen 1562an.

Honen etxean izan zen irakasle Clement Marot-en eskolako zen Eustorg de Beaulieu idazle eta musikaria (Urkizu 1999: 107-114) zeinak laudoriozko poema bat eskaini zion: *à scientifique & très-prudent Seigneur Monsieur Maistre de Lahet*. Beaulieu, Jannequin, Cornier du Pré eta beste zenbaitek osatzen zuten Bordeleko talde musikazale, humanista eta errenazentista, Erasmo eta Maroten eragina ukan zutenak. Halaber izan zituen harremanak Andréas Gouveanus³, Guyenne-ko Kolejioan zuzendari izan zenarekin, Rober Breton «Britannus» bertako irakasle humanistarekin⁴, zeinak Jean Ibarrolarekin⁵ ere ukan zituen gutun tratuak.

³ André de Gouvéa (1497-1548), portugesa, Parisen bere anaiarekin ikasi ondoren, Bordeleko Kolejioa zuzentzeko ekarri zuten, bertan 1534tik 1547ra egon zelarik, eta ondoren Coimbrako Unibertsitatean joan zen. *Schola Aquitana* argitaratu zuen (S. Millanges, 1583).

⁴ «Rob. Brit. Bernardo Lahetio. S.D.», *Roberti Britanni atrebatensis Orationes quatuor*. Tolosae, apud Nicolaum Vieillardum, 1536. Robert BRITANNUS (Breton) (Arras c. 1500-1551). Bordelen College de Guyenne-n irakasle, garaiko humanistekin gutun anitz trukatu zituen. Liburu anitz egilea bai bertotan bai eta hitz lauz: *De parsimonia seu frugalitate*, Simonem Collineum 1532; *Roberti Britanni atrebatensis Orationes quatuor*. Tolosae, apud Nicolaum Vieillardum 1536; *Agriculturae encomium*... apud C. Wechelum, 1539; *Roberti Britanni epistolarum Libri II*. Parisiis, 1540; *Metodus instutendorum puerorum ex Quintiliano*...Paris 1547...

⁵ «Rob. Brit. Ioanni Dibarrola. S.D.; idem. *Epistolarum*..., f. 57».

Halaberetsu Tolosan irakasle izan zen Jean de Boyssoné⁶ humanistak ukan zituen harremanak Bernard Leheterekin, Tolosako liburutegian dagoen eskuzkribuan ikus daitekeen eran. Joanes Ibarrola, Bernard Lehete, eta Bernat Etxepareko, ditugu XVI. mendeko hiru euskaldun beste zenbaiten artean, zeinen lan humanisten frogak Bazas-en, Tolosan eta Bordelen zehar utzi zizkiguten.

Joanes Ibarrola (Sara-Bordele 1537), apaiza, Bordelen kalonje Saint-André elizan, kontseilari sartu zen Bordeleko Parlamentuan 1518an, eta kargu hau 19 urtez bete zuen eta Bordelen hil zen 1537ko abenduaren 11an. Kalonje bezala deitua izan zen Guyenne-ko Estatueta Batzarrera 1520ko otsailaren 7an, *Les Coutumes de Bordeaux* idaztearren. Halaber Zuberoakoa erredaktatu zuen urte bereko urriaren 7an Errege kontseilari bezala Bordeleko Parlamentuan eta komisari: (*La Coutume de la Soule*, 1520). *Doctor utriusque juris*, 1521ean Unibertsitateko errektore, Bazas-en plazaraturiko lehen liburuaren egilea da, zeinen eskuzkribua eta ale bakarra Sainte-Genevièveko liburutegian dauden⁷. Antonio Gouveanus irakasleak, hau da Andréas-en anaiak epigrama bat eskeini zion⁸.

Ernest Gaullier historialariak esaten digu gainera garaiko humanistekin izan zituzten harremanez aparte bai Jehan d Ybarrola, bai Delahet (sic) Guyenneko Kolejioko fundatzaileak izateaz aparte landu zituztela letrak latinez:

⁶ «Io. À Boyssone , Bernardo Lahetio, Patrono Regio. S.» [c. 1533]. *Johannis de Boyssone antecessoris Tolosani et aliorum epistolae mutuae* (BM Toulouse, MS 834). Jean de BOYSSONÉ, (Castres c. 1500-Chambéry, 1559), Tolosan ikasle, doktore *in utriusque jure* (zibila eta kanonikoan) eta 1532an kondenatua iritzi erlijiosoengatik, publikoki bere erroreez abjuratu ondoren Italiara joan zen (Erroma, Bolonia, Venezia eta Padova). Grenoblen irakasle egon ondoren itzultzen da Tolosara eta bertan irakasle (1533) izanzen da Robert Britannus-ekin batera. Berririo Tolosa utzi beharrean aurkitzen da eta kontseilari kargua lortzen du Chambéry-ko parlamentuan 1539an. Idatzi zituen Gutunen artean aurki daiteke Bernard Leheteri idatzia. Poemak latinez, frantsesez eta okzitaneraz ere idatzi zituen. Hona Tolosako liburutegiko eskuzkribuak: *Johannis de Boyssoné antecessoris Tolosani et aliorum epistolae mutuae*. (BM,Toulouse, MS 834) ; *Johannis a Boyssone Jurisconsulti Tolosani Carmina* (BM Toulouse, MS 835) ; *La première centurie des dixains de maistre Jehan de Boyssoné regent à Tholose* (BM, Toulouse MS 836) .

⁷ *Opus quod Baptista Salvatoris nuncupatur in suum ordinem et debitam formam redactum suadentibus dominis canonicis et capitulo insignis ecclesie Basalensis, cum rubricis ac fidelis emendatione tum marginali allegationum quotatione et aliorum nuper accessione perfectum*. Impressum Vasati per Claudium Garnier, anno Domini MCCCCXXX (Bibl. Ste-Geneviève, OEXV 290(2) Res.).

⁸ D.M. Barollae senatoris burdigalensis
In quo certarunt Frotuna, Scientia, Virtus
Barollae exiguus contegit ossa lapis.
Illa tamen, memori si quid modo fidimus aevo,
Casurum nullo tempore nomen habent.
Si quaeris, tumulo quid non condantur edodem:
Exiguo a tumulo non potuere capi.

(*Antonii Gouveani Epigrammata libri duo : ad mortalitatem* . Lyon 1539)

Au Parlement, les présidents François de Belcier⁹, Jehan d Ybarrola, Sauvat de Pomiers¹⁰ et l'avocat général Delahet dont nous avons cité les noms comme fondateurs du Collège de Guyenne, n'étaient pas seuls à cultiver les lettres : Guillaume de Lur¹¹, auquel Britannus dédia ses poésies, Arnaud de Ferron¹², le savant commentateur, qui préparait alors son livre *De rebus gestis gallorum*, et Briand de Vallé¹³, l'ami de Rabelais jouissaient déjà d'une certaine célébrité. (Gauillier 1884:132)

Historialari honek¹⁴ esaten digunez, Delahet delakoa, hau da, gure Bernard Lehet euskara oso ongi menderatzen zuen eta euskal literaturaz arduratzen zen, eta latinezko poemak ere idatzi omen zituen garaiko beste parlamentari bo-deles anitzek bezala.

4. BERTRAND LEHETEK BERNAT ETXEPARERI, 1511-KO EKAINAREN 11-N LATINEZ IDATZI GUTUNA, NON ZARO ETA EIHERALARRREKO ERRETORE IZENDATZEN DUEN.

Orreagako Artxiboko 455. Pergaminoa

TRANSKRIPZIOA

(1) **Bertrandus**, miseratione divina episcopus baionensis, dilecto nostro domino **Bernardo Dechepare** presbitero, diocesis nostre oriundo, salutem in domino sempiternam.

Tuis exigentibus meritis, quibus apud nos multiplici / (2) commendaris testimonio, inducimus ut tibi reddamus ad gratiam liberales. Hinc est quod ad presens vaccantibus de jure et facto ecclesiis parrochialibus **Sancti Martini de Çaro** et **Sancti Vincenti de Sancto Michaeli Vetere** / (3) adiudicem unitis per mortem naturalem seu obitum domini **Johannis de Lessaque** presbiteri ultimi et immediati earumdem ecclesiarum rector et possessor, quarumquidem ecclesiarum putando totiens quotiens vaccare / (4) disposuimus ad rectitudinem patrem dominum dominum priorem de **Roncidevallibus** sollario vestro et institutuimus ad nos auctoritate ordinaria pertinet et expectat.

Et ad quasquidem ecclesias adiudicem unitas modo premissis / (5) vacantes fuisti coram nobis per venerabilem virum dominum **Johannem de Apatt**

⁹ François Belcier, 1519an izendatu zuten Parlamentuko buru.

¹⁰ Sauvat de Pomiers, Estienne de La Boetieren adiskidea, zeinek bere Poemmata, liburuan distiko bat eskaini zion.

¹¹ Guillaume de Lur de Longa, 1528az geroztik Parlamentuan bertso ziridunak Antonio Govearekin elkarriz idatzen zizkioten, hark ateo gisa salatuz eta honek, marranotzat joz, alegia judu.

¹² Arnaud de Ferron (1515-1563) Scaliger-en adiskidea, eta beste lanen artean, *De rebus gestis Gallorum* (1534), eta *Commentaires sur la Coutume de Bordeaux*-en egilea.

¹³ Brian de Vallée, Rabelais-en adiskidea, errege kontseilaria Parlamentuan eta Guyenne-ko Kolejoan Teologia klasea ezarri zuena ilabeteroko lehen igandean emateko, bada ezpada.

¹⁴ Delahet [...] il correspondait avec Robert Britannus et s'occupait de recherches sur la littérature et la langue basque, qu'il possédait à fond. (GAULLIER opus cit., orr.117).

presbiterum et rectorem de **Buçunarritz** tamque procuratorem Reverendis patris et domini domini **Ferdinandi de Egues** prioris monasterii / (6) seu hospitalis qualis beate **Marie de Roncidevallibus** ordinis sancti augustini earumdem ecclesiarum vestri patronis prout de dicta procuracione promptam fecit fedem mediante publico instrumento per magistrum / (7) **Sanctum Michaellem de Berrioçar**, ecclesiam diocesis pampilonensis, notavimus auctoritatibus aplicanda et regia in regno **navarre** publicum factum recento infra juris terminis presentata et per nos admissis et scriptis / (8) quantus de jure te adiucendus et recipiendus ea propter premissorum meritorum tuorum intuitu volentes te favore prosequi gracioso ad predictas parrochiales ecclesias adjunctus unitas modo permissio / (9) vaccantes tenendas, regendas et gubernandas cum omnibus juribus debeniis et pertinentiis suis vinealis auctoritate ordinaria instituimus et easdem tibi oferimus et de eisdem te investimus et in / (10) possessione earumdem et ponemus et inducimus, quorum de jure possumus et debemus per oppositionem¹⁵ birreti nostri in capite tuo.

Jurasti eum in manibus nostris, quod nobis et sucessoribus nostris canonice / (11) intrantibus obediens eris et fidelis mandataque nostra et officiariorum nostrorum juxta posse adimplebis, et ad sinodum vocatus venies, quando eam contingerit celebrari, bona quae dictarum ecclesiarum / (12) parrochiales adsumires vinearum non alienabis, sed si quae alienata vel illicite distracta inveniatis, ad ius et proprietatem ipsarum revocabis, et juxta posse redduces.

In justo mandantes omnibus / (13) et singulis capellanis pobris curatis et non curatis notariis publicis, per diocesim nostram ubilibet constitutis super hoc requisitis et eorum quilibet insolidum et sub pena excommunicationis comittentem / (14) quantus te vel procuratorem tuum ad hoc legitime constitutum aut deputatum in realem, actualem et corporalem possessionem predictarum ecclesiarum parrochialium juriumque et pertinentium. / (15) earumdem inducant seu inducat judicium quod deffendant seu deffendat amoto ab eis quolibet illicite detentore quem nos etiam tenore praesentium amovemus contradictores et rebelles, si qui sint, / (16) quod non credimus auctoritate ordinaria predicta per censuram ecclesiasticam viriliter compescendo.

Super quibus et ea tangentibus plenavit continue vires nostras. In quorum omnium et singulorum / (17) fidem et testimonium has nostras presentes litteras per notarium nostrum infrascriptum fieri fecimus et sigilli nostri vicariati appensione muniri.

Datum Baione in aula nostra episcopali / (18) die duodecima mensis junii et anno millesimo quingentesimo undecimo, presentibus ibidem Bertrandus de Lehet donavit verendus de publicis habitantibus Baione testibus ad / (19) premissa vocatis et rogatis.

Domandato

Presbitero De Sala /De Bidart

soy muy afmo

&&& Notarius... 1511

¹⁵ *Oppositionem* (sic), agian *impositionem* beharko luke.

ITZULPENA

Bertrand, Baionako apezpiku jainkoaren miseriakordiaz gure jaun apaiz **Bernardo Detxepare** maiteari, etorkiz gure eliza-barrutiko denari, betiko osasuna jainkoa baitan.

Kontutan harturik jaso ditudan lekukotasunak zure meritu anitzak gorai patuz erabakitzen dugu beroiek eskertzea liberalki. Beraz, egun libre daudelarik eskubide osoz Zaroko San Martin eta Eiheralarreko San Bizente parrokiakotako elizak, erabakitzen dugu batera ematea, zeren eta **Johanes de Lesaka** azken apaiza hilik gertatu baita heriotze naturalaz, eta bertako erretore eta jabe, pentsatuz zenbat hanbat eliza hauetarik libre direla, eta zuzentzen garelara Orreagako jaun-narengana, lurraldeko jaun baita eta gure aginte ordinarioari dagokiona.

Eta aipatu elizak batera modu baimenduan ematen dizkizut, gure aurrean hutsik gelditu baitira, ohoragarri den jaun **Johanes de Appat**, Buzunarizko presbitero eta erretore hala nola prokuradore guztiz ohoragarri den **Ferdinando de Egues** jaunaren, monastegiko priorearen edo beata Maria Orreagakoaren ospitalekoa, san Agustinen ordenakoa eta zuen eleizetako patroia, gaiak eskatzen duen era azkarrean zinatuta agiri publikoan, San Migel Berriozarreko maisuak, Iruñeako diozesako elizakoa, agintariek bete beharrezkotzat kontsideratua, eta Nafarroako erresuman publiko egina duela gutti, eta legearen arabera aurkeztua eta guk onartua. Zeinak eskubide osoz ematen dizkizugun har ditzazun zuen merituen kontsiderazioa eduki nahiz, lagunduz faborez graziozki. aipatu parrokiakotako elizak modu onartuan batuak, hutsik direla, jaso, zuzendu eta gobernatu ditzazun dituzten on eta ondasun guztiekin eta beroien jaun ezartzen zaitugu gure aginte arruntaz, eta erabakitzen, legez ahal baitugu eta behar den eran ezarriz gure birretea zure buru gainean.

Zin egin zenuen gure eskuetan, gu eta kanonikoki sartuko diren gure ondorengoak obedituko dituzula eta fidel izanen, eta gure mandatuak eta gure ofizianoak gertutik beteko dituzula, eta sinodora deitua izatean etorriko zarela, hau zelebratzea gerta dadinean, eta inoiz ez dituzula salduko zure eleiza parrokiakotako ondasunak, eta aurkituko bazenitu ilizitoki izan direla lapurtuak edo kenduak, itzuliko dizkiezula beren jabeei, berriro justuki emanen.

Aginduz justuki kapellauak oro eta bakoitza, pobreak, zainduak eta zaindugabeak, notario publikoz, gure eliza-barrutiko edonon, honen gainean errekesitoak ezarririk eta norbait ez baletor bat beroiekin exkomunikazio zigorpean geldituko litzateke, baldin eta zu edo zure prokuradorea, legez honetarako erakia edo zeuk izendatua benetazko eta eguneko eta gorputzezko jabe aipatu parrokiakotako elizetan legez eta bertako ondasunetan, norbaitek sortuko balu judiziorik, zeinak bereizita izanen diren urrunera, baldin ilizitoki bereganatuko balituzte, zeina urrunarazten dugun ere memento honetatik kontrakoak eta errebeldeak, balin balitz, zeren ueste dugu gure gorago aipatu aginte arruntaz eleizareren zentsuraz bortizki zigortuz.

Hauen gainean eta dagozkienetan gure indarrak erne izanen dira konstanteki. Eta horretarako hemen daude nire oraingo letra hauek bakoitzari eta denei

fede eta lekukotasun emanez, zeinak eginarazi dizkiogun behean zintatzen duen gure notariari eta gure bikaritzaren zigiluaz neurtuz erabakitzen dugu.

Baionan gure artzapezpikute giko gelan, ekainaren hamabian eta mila bostehun eta hamaikagarren urtean, bertan presente direlarik Baionako biztanleak lekuko gisa hona etortzeko deituak Bertrandus de Lehet ohoragarriak eman du.

[Sinadurak]

KOMENTARIOA

Aurelia Arkotxari dedikatua

BERNAT ETXEPARE euskal lehen liburua plazaratu zuenaren bizitzaz albiste oso gutxi dauzkagu, beraxek *LINGVAE VASCONUM PRIMITIAE per Dominum Bernardum Dechepare Rectorem Sancti Michaelis veteris* portadan dioenaz (Etxepare 1545), hots, Eiheralarreko erretore izan zela, eta *Mossen Bernat Echaparere[n] cantuya*-tik ondorioztatu dezakegunaz aparte. Kanta honetan zioenaren arabera (*Mossen Bernat, iaquin vahu gauça nola ginen zen / Be-arnora gabetarik egon ahal inçanden*) Biarnon preso izan zen, ez dakigu ordea, noiz eta zenbat denboraz. Javier de Ibarak dioskunez, *por motivo de ser beaumontés, fue llamado a Pau por el Rey (Enrique II, sin duda), fue condenado y que sufrió un largo cautiverio* (Ibarra 1951: 96-98).

Halere José María de Huarte-k argitaratu bi ageriri esker¹⁶ (Huarte 1926: 246-248), badakigu 1518an Gonzalo Pizarro kapitainaren aurrean lekuko izan

¹⁶ Hona lehen agiria:

E despues de lo susodicho en la villa de San Juan de Pie del Puerto veynte e syete dias del dicho mes de março e año susodicho (de 1518), el dicho Capitán Gonçalo Piçarro rescibió juramento en forma devida de drecho de Bernar de Chaparre Rector de San Miguel el qual syendo preguntado por tenor de la dicha provisyon dixo que deste caso no sabe mas de quanto al tiempo que esta villa de San Juan estuvo cercada por el Rey don Juan que puede aver dos años vido al dicho don Juan de Orbara estar en San Miguel ques junto a la villa de San Juan con gente de armas e otra gente de guerra que allí estava en deservicio del Rey nuestro Señor pero que no sabe sy el dicho don Juan tenia alli alguna gente mas de quanto de allí le vio yr hacia las montañas del Burguete e Val Descua e despues le vio otra vez con la dicha gente en San Miguel e se fue con ella al tiempo que la dicha gente fue huyendo del exercito del Rey nuestro Señor e que deste caso no sabe ni ha oydo otra cosa e firmolo de su nombre. Dechapare. («Información recibida en Burguete y en San Juan de Pie del Puerto por el capitán Gonzalo Pizarro y el emisario Pedro de Feria con provisión del Virrey, duque de Nájera a consecuencia de una petición elevada al Rey por el licº don Juan de Orbara, canónigo de Pamplona», Archivo de Navarra, P.S., 2ª serie, leg 15, carp.27, 1518);

Eta hona bigarren agiria:

+ *Bastida mi agoazil: Lo que abeys de dezir e infformar de mi parte al Vicario General del Señor Obispo de Bayona, es lo siguiente:*

Que el Obispo de Vayona ultimo qui fue a rogaria y por muchas importunaciones que lo hizieron los jurados de la villa y tierra de San Johan, a causa de la mala ministración de la justicia y dissoluciones de los ecclesiasticos y otras cosas non debidas que se hazian en tiempo de don Pedro de Mendicoaga exeçitaba el Vicario Generalado de San Johan, me scribió tubiesse por bien

zela Juan de Orbararen aferean¹⁷, eta Micer Juan Renak, 1520an Nafarroako arazoak antolatzeko Cesarino kardinalak izendaturiko veneziarrak, eskatu ziola Baionako apezpiku zen Bertrand de Leheteri izenda zezan Beñat Etxepare Garaziko Bikario, *considerando la avilidat suffiçiençia y letras y otras virtudes y buena fama de Mossen Bernart de Chapare Rector de Sant Miguel...*, alegia, kontutan hartuz zituen merituak: fama ona, letren ezagutza, hainbat birtute eta beste, Pedro de Mendikoagaren ordeez.

que el hiziesse mutaçion en el dicho Vicariado por lo que convenía al descargo de su conçiencia y buena ministracion de la justiça.

Y que assi el dicho Obispo considerando la avilidat suffiçiençia y letras y otras virtudes y buena fama de Mossen Bernart de Chapare Rector de Sant Miguel proveyó a él del dicho Vicariado general de Sant Johan, lo qual yo tuve por bien por ser el dicho Mossen Bernart muy abil para el exerçio del dicho offiço y scribi y mandé a los de la dicha villa y a los otros del Obispado de Bayona que obedesçiesen y cumpliessen lo que el dicho Obispo mandaba pues hera en serviçio de Dios y para la buena ministracion de la justiça.

Y que despues de muerto el dicho Obispo visto que el dicho Mossen Bernart exerçitaba bien el dicho offiço, yo scribí al Capítulo de la Yglesia Cathedral de Vayona que no hiziesse mutaçion en el dicho offiço ni quitassen aquel al dicho Mossen Bernart, lo qual assi se hizo.

Y que agora paresçe ser an infformado a la Magestad del Rey nuestro Señor en nombre de la villa de Sant Johan, deziendo que la dicha villa tiene privilegio que el Vicario General que ha de ser en Sant Johan a de ser hijo natural y residente de la dicha villa y otras cosas, lo qual es contrario a la verdat porque no tiene la dicha villa tal privilegio y goando lo tuviessen mostrandolo a mi yo ternía forma como se les goarde y cumpla goando mas que el dicho Mossen Vernart vive a media legoa de Sant Johan y sus audiencias tiene en Sant Johan.

Y que el dicho Mossen Vernart ha seydo y es muy buen servidor de Su Magestad y que yo infformaré a Su Magestad de su perssona y virtudes como se aya descargo de la carta que su Magestad ha scripto al Señor Obispo.

Y si os dixiere el Vicario General de Vayona que la clereçia le suplica que quite del offiço al dicho Mossen Vernart, vos le dezid que no es la clerezia en general sino algunos particulares a quien el ha corregido y traydo de mal y desonesto vivir al bueno, y porque les ha bedado los juegos y otras disposiciones lo qual se consentia en tiempo de don Pedro de Mendicoaga.

Y assí le rogat de mis partes que no aga mutaçion en el dicho offiço de Vicario General, mas antes le dé nuevo titulo al dicho Mossen Mernart, que en ello servirá a Dios, y a mi hará singular complazimiento y descargará a su conçiencia.

Y que en las cosas que tocaron al Señor Obispo siendo requerido por él yo lo haré y mandaré con mucha voluntad como lo verá por obras, y cobrad respuesta del.

Y si por caso no quisiere hazer esto que le ruego, le dexid que no se dará lugar a otra cosa ni es cosa que cumple al servicio de Su Magestad que otro sea Vicario General de Sant Johan sino el dicho Mossen Bernart, ni se consentirá que en el dicho offiço ni en totro alguno en este Reyno se pongan personas sino que sean acceptas a servicio de su Magestad. Esto último le direys quoado mas no pudieredes hazer, y sea bien dicho de manera que conozca que a otra cosa no se dará lugar.

(Instrucciones reservadas dadas al alguacil Bastida acerca de cuanto en nombre de S.M. debia manifestar al vicario general del Obispado de Bayona respecto a la confirmación del título de vicario general de San Juan de Pie del Puerto hecha a favor de Mosen Bernat Dechapare, rector de San Miguel y sucesor en el expresado cargo de don Pedro de Mendicoaga («Tratado de la Instrucion que levo Bastida sobre el vicario general lado de Sant Juan», Archivo citado. Ibidem, carpeta 31, S.A).

¹⁷ Juan de Orbara, lizentziatuak, Miguel de Jaso eta Juan de Jaso, San Frantzisko Xabierren anaiekin batera, hala nola Juan de Agerre Etxalarkoa, Biktor Maulekoa eta beste zenbait gudarirekin Amaiurren errege legitimoak defenditu zituen, hots, Henri IIa, eta azkenean gora-behera anitzen ondoren Urdazubiko priore izatea lortu zuen (1522-1550).

Agiri honek esplika dezake nahiko argi Etxepareren garai hartako preson-degiratzea arazo eta kontu politiko benetazko gisara eta ez moralaren ondoriozkoa edo irudimenezkoa, batzuek kontsideratu ohi duten bezala.

Jakin ere badakigu Jacques Colombies-ek 1533an Akitaniako Tolosan plazaratu *Statuta synodalia Baionensis diocesis...* delakoaren idazkuntzan besteen artean parte hartu zuela maisu jakintsu bezala, *Deputati fuerunt a toto clero discreti et scientifici viri magistri [...] Ex ea parte que est in regno Navarre: Dominicus Donciondo, juris licenciatus, in dicto regno generalis vicarius, eta Bertrandus de Chaparre*¹⁸, *rector Sancti Michaelis veteris*.

Baionako apezpikutegian Etienne Ponchier (1508-1552) buru zelarik hamar eliz-gizon adituenen artean aurkitzen zen, bada, Beñat Etxepare, besteak zirelarik: Johannes de Lenda eta Johannes de Mondaco Baionako katedraleko kalonjeak, biak legeetan batxilerrak; Estebe de Sanctis, St. Esprit-eko kalonjea; Martin Darkie, Uztaritzekoa; Johannes de Haranburu San Estebeko erretora; Petrus Dibusti, Bonlokeko komendatore eta Garroko San Martingo erretore; Johannes de Jerobi Erreterriakoa, eta Michael de Ambulodi Oiartzungoa, azken bi hauek Hondarribiako artxipezpikutegikoak (Dubarat 1892:66-67).

Ponchier aurreko apezpikuarekin ere agian izanen zuen Etxeparek harremnik, alegia, 24tik 32ra Baionako apezpiku izan zen Jean IV de Bellay (+ Erroma 1560) eta kardinal izatera iritsi zen humanistarekin, zeinak izan baitzituen halaber Guillaume Budé, François Rabelais, Étienne Dolet eta beste hainbatekin traturik, beti letra gizonak zituelarik lagundu. Hauek bultzaturik idatzi eta hasiko ote zituen harremanak bere mezenas, Bernard de Leheterekin euskal lehen liburua editatzeko Beñat Etxeparek? Etienne Poncher-ek bultzatu zuen *Statuta* delako hauek erresuma ezberdinetan zegoelako zatituta eliza-barrutia eta orden zerbait ezartzearren, *propter linguarum varietatem et morum diversitatem*, hots, ohitura eta hizkuntzen ezberdintasunagatik. Esaten da ere, *Pronunciabunt singulis diebus dominicis alta eta intelligibili voce orationem dominicam, videlicet, Pater Noster, cum salutatione angeliza Ave Maria, articulos fidei et aliquando, ad minus semel mente decem precepta Decalogii et nonnunquam verbis matris si eis videatur expedire*. Alegia, Aita gurea, Ave Maria, fedeko artikulua eta hamar manamentuak noiz behinka esan daitezkeela ama hizkuntzan, hots, euskaraz, gaztelaniaz edo gaskoinez. Halaber, beste gauza askoren artean debekatzeko zaie apaizei behin baino gehiagotan *ludi theatrales*, hots, teatroan parte hartzea eta *lascivas et obscenas cantinelas*, kanta lizunak kantatzea.

Bagenuen oraino beste dokumentu bat Nafarroako Eliza arazoetako Artxibo Generalean aurkitua eta Julio de Urquijok argitaratua¹⁹, non ez argitu arren deu-

¹⁸ Nahasi egin da editorea *Bertrandus* ezarriz *Bernardus*-en ordez.

¹⁹ «*In dei nomine amen. Sea magnifiesto y publico a quantos esta carta de Cession transporte veran et oyran en la villa de Sant Juan de pie del puerto reyno de navarra obispado de bajona a xiiii dias del mes de março de mil quinientos y cincuenta y nueve contando de la navidad de nuestro Señor Jesu Cristo [...] testigos que presentes se hallaron maestre bernard de echapare y don ramon de arozteg y los dichos de aquerreta y sosziondo y lezcarraga y dela landa se signaron a una con mi el dicho notario y los dichos testigos y me direon poder [...] martin de aroztegui notario*». (Urquijo 1907: 369-381.)

sik Etxepareren kartzeleratzeaz, agertzen zaigun 1559ko martxoaren 14ean Donibane Garazin lekuko gisara, eta beraz, honek esan nahiko luke urte horretan oraindik bizirik zegoela.

Artikulu honetan ematen digu ere Ziburutik idatzitako Jurgainen gutun bat non esaten den aurkitu duela honek agiri bat Uhart Etxeko artxiboetan, non esaten den espreski, *Noble Bernard, seigneur d Etchepare de Sarasquette, père ou aïeul de Jean fut présent, le 5 août 1505, au contrat de mariage de noble Tristan d Ahaxe, seigneur des salles d Ibarbeiti et d Ascarat, avec Marie d Uhart...* Alegia, Bernard Etxepare izan zela presente ezkontza kontratu batean 1505eko abuztuaren 5ean. Jurgainek suposatzen du Bernard hau (gure idazlea ?) Jean-en aita edo aitona zitekeela. Eta zergatik ez.

Gilberte Reicher Euskal Herriaz eta Bernat Etxeparez arduratu irakasleak honakoa zioen duela menderdi pasatxo (Reicher 1957: 33-49)

Comme terrain d investigation, restait encore Roncevaux, car toute la plaine de Saint-Michel, dont Bernard Dechepare a été Recteur, appartenait au Prieur de l abbaye de Roncevaux. Les richesses de Roncevaux n ont jamais été inventoriées à fond ; de ce côté le chemin reste libre au sujet de Bernard. Peut-être y a-t-il là quelque secret qui reverra le jour.

Alegia, Orreaga zitekeela ikerketa gune gure lehen idazlearen bizitzaz urratsak aurkitzekotan, zeren Eihalarreko erretore zelarik, hau Orreagako priorearen agintepean baitzen, agian dokumenturik ager zitekeela bertan, baina inoiz ez zirela sakonki katalogatuak izan bertako paper eta pergaminoak. Egoera hau, ordea, konpondurik urte zenbait geroago, Fermín Miranda García & Eloísa Ramírez Vaquero jaun-andreen 1997an argitaratutako lanari esker ohartu nintzen bertan honelaxe dagoela katalogatuta aurkezten dugun lana: *Abadías, Fajo 07, 16, 1511, Título de la rectoría de Çaro y San Miguel el Viejo. Pergamino 455.*

Reicher-ek eta bestek diotenari jarraiki ahaleginu ginen Orreagako artxiboko katalogoak zioena ikertzeraz joaten eta gero hemen ageri diren milaka agiri zaharren artean hautatzeraz gutxi gora behera gure lehen idazlearen bizitzari zegozkiokeenak. Don Emilio Linzoain liburuzain atseginak esku zabalez ireki zigun artxiboa eta begi zabalik ikusi genuen 1511ko ekainaren 12an zinatutunean, Bertrand de Lehet-ek izendatzen duela *Bernardo Dechepare presbitero* (sic) Zaro eta Eihalarre herrixketako erretore.

Pergaminoko lehen hitza **Bertrandus** da. Eta hau, ezaguna den bezala, Bertrand de Lehet dugu, Saran jaioa (Biarritz Lassus 1993:179-211), Donibane Lohizunen apaiz izandakoa eta azkenik Baionako apezpiku 1504tik 1519ra. 1510ean aitasantuak kondenatu zuen Jean de Ganayk zuzendu Tours-eko kontzilioan parte hartu zuelako. Izurriteaz hil zen Basusarrin 1519ko abuztuaren 5ean Mongai izeneko etxean, hobia Baionako katedralean daukalarik.

Berrikitan Marc Fardet, Rochefort-eko Marinako Zerbitzu Historikoan kontserbatzaile denak, agiri bat plazaratu zigun, tamalez erreferentzia handirik gabe, gurea baino urte bat lehenagokoa gutxi gora behera, non Bertrand de

Lehet apezpikuak Halsuko parrokia sortzen zuen Larresorotik bereiziz, Errobiko uholdeak eta ondorengo arazoak zirela kontutan hartuz (Fardet 2001:81-92).

Bigarren pertsona izena **Bernardo Dechepare** dugu lehen lerroan daukaguna, eta zeinaren bizitza zertzeladak argitzen saiatzen ari garen nolarebait hemen.

Hirugarrena **Johannis de Lessaque** dugu, zeina izendatua izan zuen Baionako apezpikuak Zaroko San Martin eta Eiheralarreko San Bizente elizetako erretore 1495eko maiatzaren 25ean²⁰. Ohitura hau, alegia, Zaro eta Eiheralarreko elizak batera ezartzearena, Orreagako prioreak eskatuta Baionako apezpikuzen Raymon de Donzac (1233-1257) jaunarekin hasi zela. Badakigu ere Orreagako monastegi bat etxe bat alokatu ziola Eiheralarren²¹.

Laugarrena **Johannis de Apatt**, Buzunarizko erretorea. Apatt etxea, noblea zen eta Buzunaritzeko jaunak errege laguntzen zuten zaldiz eta armez, eta honela Joanikot Apateko jauna, Vianako gazteluko alkate izendatu zuten 1507an. Testuan ageri denaz ez dakigu deusik.

Bosgarrenaz, hots, Orreagako priorea zen **Fernando de Eguesi** buruz badakigu gehiago. Orreagako priore izan zela, alegia, 1500-1518/22 urte zail eta gerratsuetan, azken honetan hil zelarik. Baina antza denez, besteek ohi zuten bezala, Nafarroako Gorteari jarraitzen zitzaion. Lehenik Alejandro VI aitasainduak izendatu zuen bere osaba Juan de Egues priorearen koadjutore bezala 1492ko abenduaren 18an²² eta gero osaba Juan hil zelarik bera izendatu zuten priore.

Laburzki bilduz hauek lirateke Bernat Etxepareren bizitzaren data zehatz zenbait:

- 1486 ing. Jaiotza Sarasketako Etxeparian
Ikasketak Iruñean ala Tolosan (Okzitania) ?
Lekuko Tristan d Ahaxe eta Marie d Uhartan ezkontzan.
Bertrand Lehetek Zaro eta Eiheralarreko apez izendatzen du
Donibane Garaziko Bikario Jenerala da
Baionako *Statuta Synodalia*-ren idazketan parte hartzen du.
Linguae Vasconum Primitiae argitaratzen du Bordelen
- 1559 Donibane Garazin lekuko ageri da.

²⁰ ACR (Archivo de la Colegiata Roncesvalles), Faxo Francia, n° 34.

²¹ Accensement d une maison située à St. Michel le Vieux par Ronceveaux à Jean de Lessaque, curé de Çaro (ADPA, G.212, 1508-1518, f. 84). Testigo Pedro de Mendicoaga, vicario general de San Juan de Pie del Puerto, 10-IX-1511.

²² ACR, Pergamino n° 419.

5. BERNAT ETXEPARE JEAN BERGSONEN JARRAITZAILE

Linguae Vasconum Primitiae aipatu liburua honelaxe moldaturik dago. Lehenik portada bat Baionako 1543. urteko Misalaren²³ 126. folioan ageri den gurutze deunaren irudiaren antzekoarekin baina zehazten ez direlarik ez inprimatzailea, ez hiria ez eta urtea, baina emango direnak amaieran.

Hau Leheteri zuzendu eskaintza batez hitz lauz 31 lerro dituen, ondoren *Doctrina Christiana* bat dator eta hainbat poema erlijiosoz 595 bertsolerrotan, amodiozko hamar poema 403 bertsolerrotan, poema autobiografikoa 102 bertsolerrotan non bere kartzela garaia kontatzen duen, eta bukaeran bi kanta: *Contrapas* eta *Sautrela*, 40 eta 19 bertsolerroetakoak, euskararen ohoretan moldaturikoak. *Linguae Vasconum Primitiae*-n ageri diren erlijiozko bertsoei buruz Beñat Oiharçabalek eta Aurelia Arkotxak kontsideratzen dutenean²⁴ erasmismoaren eragina dutela eta espreski eta klarki erasmista direla ondoko bertsoak:

Eta hala çinhex beça nahi eztenac enganatu
Apezeq ez apezpicuq ez etare aytasainduc
Absolvatcen halacoaren eceyn bothereric eztu...

Aski eztabaidagarri daiteke, zeren Iñaki Aldekoak aipatu duen Jean Gerson-en obran jada ageri baitira topiko bilakatu ziren perpausok (Aldekoa 2010: 44-2). Lan hau Frantziako apezpikuek beren sinodoetan gomendatu ohi zieten apaizei eta beren erritualetan txertatzen zituzten kateximen eredu gisa. Garbi dago, beraz, Etxeparek aurkezten duen *Doctrina Christiana*-k Iñaki Aldekoak azpimarratu duen bezala, Jean Gerson-en *Opus tripartitum* delakoaren eragina nabarmena duela, erasmista baino areago gersonista dela.

Halaber, *Iudicio Generala* poemako bertsoek besteen artean diotenean *Eta lurra icigarri oro iqharaturic / çuhamuyec dacartela odolezco ycerdi*, Erdi Aroan erabat zabaldu « Signa Iudicii » –aren tradizio luzeari darraikote Pedro Damiánek (+ 1072): *Signum decimi diei: Omnia ligna silvarum, et olea herbarum sanguineum fluent rorem*; Petrus Comestorrek (+1178): *Quinta, herbae et arbores dabunt rorem sanguineum*; eta Gonzalo de Berceok (1264 a.):

El quinto de los signos será de grant pavura,
de yervas e de árboles e de toda verdura,
como diz sant Jerónimo, manará sangre pura;
los que no lo veyeren serán de grand ventura.

(Los signos que aparecerán antes del Juicio²⁵).

²³ *Missale ad usum ecclesie cathedralis Baiocensis (sic) iussu ac autoritate R. Patris Dmi Stephani de Poncher eiusdem ecclesie episcopi diligenter emendatum auctum et recognitum. Cui recens accessit festorum mobilium atque noviluniorum per aureum numerum facilis ac exacta supputatio. [Irudia] Impressum per Johannem Karbriand alias Duguelin sumptibus Reginaldi Chauldière iuratis universitatis Bibliopole. MDXLIII.*

²⁴ www.basqueliterature.com

²⁵ <http://www.vallenajerilla.com/berceo/michelgarcia/introduccion-signos.htm>

Amodiozko poemak eta Mossen Benat Etcheperere cantuya

Hamar dira Etxeparek moldatu zituen amodiozko poemak honako titulu hauekin: I. Amorososen gaztiguia; II. Emazten fabore; III. Ezkonduien koplak; IV. Amoros sekretugi dena; V. Amorososen partitzia; VI. Amoros jelosia; VII. Potaren galdatzia; VIII. Amorez errekeritzia; IX. Amorososen disputa; eta X. Amore go-gorraren despita.

Duela urte zenbait idatzi aitzin-solas batean honako nioen (Urkizu 1991)²⁴ alegia, Etxepareren iturriak aztertuko bagenitu sakonki (oraino egiteke zegoena) ez leudekeela seguruen urruti Gaztelako poetak, gaztelaniaren ezagutza eta eragina nabari baitzen zenbait poematan, hala nola Katalunya eta Probentzakoak, eta Lafonek idatzi argitaragabe artikuluko batean, gero Aurelia Arkotxak 1996an plazaratuan, aipatzen zizkigula honakoak: Bernard de Ventadour, Peire de Corbiac, Peire Cardinal, Raimbaut de Vacqueiras, Berceo, Pedro de Luna, Sem Tob eta Talaverako artzipretea. Baina poeta onei zail zaiela aurkitzea eraginik, isuriak barne kanaletatik iraganaraztean besteen irakurgaiak iturri ezezagun bilakatzeko baitituzte.

Hona adibidez, Ausias March (Beniarjó, 1397 - Valencia, 1459) poeta katalanaren XVIII. kantuararen ahapaldi bat Baltasar de Romani delakoak itzulia gaztelaniara:

No hay mayor deleyte, y mas cumplido,
Que imaginar la dama a quien se dieron
Aquellos los deleyta de tal modo,
Que a si y al mal olvidaran del todo²⁶.

Zein *Emazten fabore*- beste harekin konpara daitekeen. Alegia, ondokoa dioenarekin bortizkiago eta zehatzago, Rabelaisek bezala emanek amodio kortesuari egunorozko bizitzaren gordintasuna:

Munduyan ezta gauçaric hayn eder ez placentic
Nola emaztia guiçonaren petic buluzcorriric,
Besso viac çabalduric dago errendaturic,
Guiçonorrec daguiela harçaz nahiduyenic.

Beraz, Aldekoak errepikatzen dituenean Arcocha eta Oyharçabalen hitzak esanez amodiozko poemak artikulatzen direla *según diversas situaciones ficticias que forman parte de la casuística habitual*. Ohizko kasuak izan arren ez dute nahita nahiez fiktizioak, egiari ez dagozkionak izan beharrik, zeren ez baitzaie egiantzekotasunik batera falta eta errealismo handiko baiteritzaizkit.

Hain zuzen Jean Baptiste Orpustan berak dioskunean Oihenarten gaitzespena esplikatu daitekeela errenazimenduaren izpiritua eta artea gorrotatzen zuten

²⁶ *Las obras del famosissimo filosofo y poeta Mossen Osias Marco, caballero valenciano de nacion catalan traduzidas por Baltasar de Romani y divididas en quatro canticas: es a saber. Cantica de Amor, cantica moral, cantica de muerte y Cantica spiritual. Dirigidas al excelentissimo señor el duque de Calabria*. Valencia. Juan Navarro, 1539.

batena zelako, eta Rabelais eta Ronsarden kasuan bezala, *tout en exprimant l'épaisseur humaine du personnage qui éclate à chaque vers, ne fait que renforcer par l'expérience vecue, le poids de la leçon*, hots, bertso bakoitzean lehortzen eta ageri den gizatasunak ez duela egiten bizitako esperientziaren indarrak lezioaren pisua sakonago, biziago eta areagotzea baizik (Orpustan 1996:36)

Maiz errepikatu dugun bezala, ez zen XVI. mendea gerrarik gabea izan, aldiz Frantzia eta Espainia artean borroka ugari izan ziren. Hortxe dugu ere 1512an Nafarroako erresumaren konkista deitua Gaztela eta Aragoeko erregeek bultzatua. Ondorioz hainbat eta hainbat gerlari eta nola halako parte hartu zutenak bai alde batetik bai bestetik presondegia pairatu behar izan zuten, eta hau sufritzen zuena poeta bazen bere desgrazia eta egoera tamalgarria adierazi ohi zituen bertotan, hala nola Clément Marot (1496-1544) poeta kortesauak Erregeri eginiko poema.²⁷

Pedro Esarte historialariari esker ere badakigu, nola Donibane Garazin zegoen Gonzalo Pizarrori Juan de Renak diudu batzuek eman zizkion espioitzan zebiltzan ajenteei edo informatzaileei ordaintzeko, eta *en algunos casos, informantes de uno u otro bando fueron apresados*, alegia, bai bando bateko bai beste informatzaileak presondegia pairatzea suertatu zitzaizela (Esarte 2001:262). Eta honekin loturik dateke ere Etxeparek bere bizitzaren poemaren azken ahalaldiko lehen bi bertsolerro agian idatzi zituen ederrenetarikoak:

Libertatia nola vayta gaucetaco hobena
Gathibu egoytia hala pena gaycena.

7. EUSKARAREN GORAZARRE

LVP-ren liburuko azken bi poema, hobe esan kantak, *Contrapas* eta *Sautrela* deituak *heuscara*-ren gorazarretan moldatuak daude. Lehena sei koplek osatzen dute Garaziko herriaren ohoretan moldatuak, bertako batek lortu baitzuen euskal lehen liburua inprima zedin besteen mailara jasoz. Eta bigarrenak berriro dantzara dei eginez lau bertso hamasei silabako lerroz osaturiko laukotan moldatuak, - ia liburuko beste gehienak bezalaxe, hots, ohiko *mester de clerecia*-ko *cuaderna via* deituan eta sarrerako dedikatoriarenekin antzera Bernard Leheteri eskeintzen dio azken bertsoa:

Desir hura conplitu du garacico naturac
Eta haren adisquide oray bordelen denac
Lehen imprimaçalia heuscararen hura da
Basco oro obligatu iagoitika hargana.

Eta bukatzen da liburua latinez adierazitako desio eder batekin: DEBILE PINCIPIUM MELIOR / FORTUNA SEQUATUR; eta Parlamentuko rejiestroetarik ateratako (Archives de la Gironde B, 7,) frantses testu batez, De Pontac-ek

²⁷ «Epistre, Marot prisonnier escript au Roy pour sa delivrance», *Les œuvres de Clement Marot*. Lyon, M. Dolet 1538.

sinatua Bordelen 145eko apirilaren 30ean, non jakiten dugun *Linguae vasconum primitie* (sic) François Morpain-en moldiztegian argitara eman den. Honi buruz eta latinezko perpausaren nondik-norakoak aztertu ditu Francisco J. Oroz irakasleak 2008an, eta esaten nola Ovidioren hitzek izan zuten jarraitzaileak, hala nola Etxepareren liburuan edota Italiako Sava herriko udaletxearen arkitrabearen, antzina Palazzo Baronale izandakoan, eta bukatzeko Francisque Michelen hitzak datozkigu burura, alegia, Etxepare jakintsu zela, egile greko-latinoak irakurriak zituela eta zerbait bederen gelditu zitzaizola (Michel 1837).

Ondorioz

Hauxe esan genezake ziurtasun askiz, alegia, Erdi Aroa eta Errenazimenduko pentsamendu jaiduren artean dabilela Beñat Etxepare. *Doctrina Christiana*-ren aldetik Ertaroko bideari jarraiki, baina hizkuntzarekiko solasetan erabat errenazentista mugimenduari atxikia, hots, nazioen hizkuntzak moldiztegiratzeko joerekin bat, zeren hauek beren balio propioaren kontzientzia hartzen baitoaz, eta literatura klasikoek duten *thornuya* beren diziplina, armonia, orden eta beste kalitateei esker bereganatu egiten baitute.

BIBLIOGRAFIA

- Aldekoa, I. (2010) «Bernard Etxepare: Doctrina Christiana y poesia amatoria», *ASJU*, Donostia-San Sebastián, Diputación Foral de Gipuzkoa, 1-40 orr.
- Arkotxa, A. (1996) «Un texte inédit de René Lafon et Gil Reicher sur le *Linguae Vasconum Primitiae* (1545)», *LAPURDUM*, vol I, Baiona, Faculté pluridisciplinaire de Bayonne, 87-115 orr.
- Breton, R. (1536), v. *Roberti Britanni*
- Desdèvises Du Désert (1889) *Don Carlos d Aragon, Prince de Viane. Étude sur l Espagne du nord au XV siècle*, Paris, A. Colin, 452-455 orr.
- Biarritz Lassus, J.-D. (1993) «Les maison nobles, infançonnes autres de Sare et leurs occupantas», Jacques Antz et. Al, Sare, *Ekaina*, 179-211 orr.
- Doctrina Christiana que cualquier christiano es obligado a saber. Que se canta quyd nos por maor de Dios*. Medina del Campo. Francisco del Canto 1558.
- Dubarat, V. (Reed. 1892), *Études Historiques et Religieuses du diocèse de Bayonne*, Pau, Vignancour, 66-67 orr.
- Esarte, P. (2001) *Navarra, 1512-1530. Conquista, ocupación y sometimiento militar, civil y eclesiástico*, Iruñea, Pamiela, 262 orr.
- Etxepare, B. (1545) *LINGVAE VASCONUM PRIMITIAE per Dominum Bernardum Dechepare Rectorem Sancti Michaelis veteris, Bordeaux, François Morpain*. Accessible en: gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8609513p.r=Linguae+Vasconum.langEN
- Fardet, M. (2001) «Bayonne 28 août 1510 Bertrand de Lehet, évêque de Bayonne crée la paroisse d Halsou par séparation de celle de Larressore», *Revue d Histoire de Bayonne du Pays Basque et du Bas-Adur*, n° 156, Bayonne, 81-92 orr.
- Febvre, L. & Martin, H.-J. (1971) *L'apparition du livre*. E. Albin-Michel, Paris.

- Garibay, E. (?) (1596) *Refranes y Sentencias comunes en Bascuence, declaradas en Romance con números sobre cada palabra, para que se entiendan las dos lenguas*. Pamplona, Pedro Porrals de Amberes. Accesible en www.euskaltzaindia.net/dok/iker_jagon_tegiak/24568.pdf
- Gaullieur, E. (1884) *Histoire du collège de Guyenne*, Bordeaux, 132 orr.
- Ibarra de, J. (1951) *Biografías de Ilustres Navarros del Siglo XVI*. Pamplona, Ed. Jesús García, 96-98 orr.
- Huarte J. M. (1926) «Los primitivos del euskera Dechepare y su tiempo», *Euskalerraren alde*. Donostia, 271 zkia, 246-248 orr.
- Jimeno Jurío, J.M. (1997) *Navarra. Historia del euskera*. Txalaparta, Tafalla.
- Johannis de Boyssone antecessoris Tolosani et aliorum epistolae mutuae* (BM Toulouse, MS 834).
- Michel, F. (1857) *Le Pays Basque, sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*. Fermin Didot, Paris, 454.
- Miranda García F. & Ramirez Vaquero E. (1997) *Archivo de la Real Colegiata de Roncesvalles*, Pamplona, Gobierno de Navarra, Departamento de Educación y cultura.
- Orpustan, J.B. (1996) *Précis d histoire littéraire basque 1545-1590. Cinq siècles de littérature en euskara*, Baigorri, Izpegi.
- Oroz, F. J. (2008) «Linguae Vasconum Primitiae: ¿1545? Hurgando en una resolución del parlement de Bourdeaux y en debile principium melior fortuna sequatur», *Jean Haritschelhar-i omenaldia, Iker*, 21, Bilbao, Euskaltzaindia, 431-473 orr.
- Pérez de Betolaza, J. (1596) *Doctrina Christiana en Romance y Basquence, hecha por mandato de Dn Pedro Manso, Obispo de Calahorra y de la Calçada y del Consejo del Rey nuestro Señor, para las tierras bascongadas de su obispado, reducida por el Doctor Betolaza a lenguaje más comun...* Bilbao, Pedro Col de Ybarra. Accesible en <http://www.vc.ehu.es/gordailua/doctrina.htm>.
- REICHER, G. (1957) «Le gran poète basque Bernard Dechepare: que sait-on de la vie de Bernard Dechepare?», *Gure Herria*, Baiona, 33-49 orr.
- Roberti Britanni atrebatensis Orationes quatuor*. Tolosae, apud Nicolaum Vieillardum, 1536.
- Salaberri, P. (2012) *Aingura eta sugea: originaltasuna eta dependentzia Leizarragaren idazlanetan*. Erroteta. Amorebieta.
- Sancho de Elso (1561) *Doctrina Christiana y Pasto espiritual del alma para los que tienen cargo de almas y para todos estados en castellano y vascuence*, Adrian de Anvers, Pamplona.
- Urquijo, J. (1907) «El proceso de Dechepare», *Revista Internacional de Estudios Vascos. Vol. I*, Donostia, 369-381 orr.
- Urkizu, P. (1991) *Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako bertso eta kantak*, II, 1545-1900. Etor, Donostia.
- (1999) «Bernard Lehete, euskaldun Mezenas bat Bordelen XVI mendean», *LAPURDUM*, Vol. IV: *Jean Haritschelharren omenaldia*, 107-114 orr.
- Weber, H. (1971) «Humanisme et Réforme», *Histoire littéraire de la France. Vol. I: Des origines à 1600*. Paris, Les éditions sociales, 375-425 orr.